

Միքայել Աստապատեցու՝ Շուշիում 18-րդ դարի վերջին գրված ձեռագրի շուրջ

Հարությունյան Մարինե Գ.

ախագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

marina-arutunyan@mail.ru

ՀՏԳ՝ 091:94(479.25); EDN: XKGYON; DOI: 10.58587/18292437-2023.1-47

Հանգուցաբառեր՝ ձեռագիր, ժողովածու, հիշատակարան, գրիչ, բժշկություն, Մատենադարան, Շուշի բերդ, Աստապատ գյուղ, Թուսկան Սարկալազի.

О рукописи Микаэла Астапатети, написанной в Шуши в конце 18-го века

Арутюнян Марине Г.

старший научный сотрудник, кандидат исторических наук,

Институт истории НАН РА (Ереван, РА)

marina-arutunyan@mail.ru

Аннотация. На протяжении столетий в разных регионах исторической Армении действовал ряд центров письменности. В Арцахе были известны центры письменности ряда мест: Дадиванк (также - Дадю), Амарас, Гандзасар, Гтчаванк, Ханацах, Аветараноц, село Хзнавар, Чарекаванк, монастырь Парисос, Монастырь Ериц Манканц, Монастырь Св. Акоба, Монастырь Егисше Апостол, церковь Св. Аствацацин (в селе Араджадзор), Хирхер (Херхер), Шуши, а также – северо-восточная части Арцаха.

В научной статье мы ссылаемся на одну ценную рукопись, написанную в Шуши (один из известных центров письменности Арцаха). Эта рукопись называется «Коллекция». Она была написана в конце XVIII века (1791-1792 гг.) в крепости Шуши, рукой Микаэла Астапатети, проводившего духовную деятельность в различных монастырях и церквях Арцаха. Об этом упоминается в мемуарах писателя.

Самой большой главой рукописи (154 страницы) считается "Календарь медицины, Медицина" (стр. 8а-124б), в которой писатель представляет различные народные средства, имевшиеся в то время в разных регионах Армении (в том числе и в Арцахе). Кстати, отметим, что эти рецепты используются и сегодня в современной медицине. Две другие главы, которые не столь большие по объему, имеют следующие заглавия: "Число диакона", "Календарная таблица". В этих разделах автор дает подробную информацию об армянском древнем томаре (календаре).

Ключевые слова: рукопись, коллекция, мемориал, писатель, медицина, Матенадаран, крепость Шуши, село Астапат, дьякон.

On the manuscript of Mikael Astapatetsi written in Shushi at the end of the 18th century

Harutyunyan Marine G.

Senior Researcher, Candidate of Historical Sciences, Institute of History of the

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (Yerevan, RA)

marina-arutunyan@mail.ru

Annotation..: A number of writing centers have been operating in different regions of historical Armenia for centuries. The writing centers of a number of places, Dadivank (also - Dado), Amaras, Gandzasar, Gtchavank, Khanatsakh, Avetaranots, the village of Khznavar, Charekavank, Parisos Monastery, Yerits Mankants Monastery, St. Hakoba Monastery, Yeghishe Apostle Monastery, the church of St. Astvatsatsin of the village of Arajadzor, Hirher (Herher), Shushi, as well as the north-eastern part of Artsakh were known.

In the scientific article, we refer to one valuable manuscript written in Shushi (one of the famous writing centers of Artsakh). That manuscript is called "Collection". It was written at the end of the 18th century (1791-1792) in the fortress of Shushi by the hand of Mikael Astapatetsi who carried out spiritual activities in various monasteries and churches of Artsakh. It is mentioned in the writer's memoir.

The largest chapter of the manuscript (154 pages) is considered to be "Calendar of Medicine, Medicine" (pp. 8a-124b) in which the writer presents various folk remedies that were available in different regions of Armenia (including Artsakh) at that time. By the way, I want to emphasize that these recipes are used today in modern medicine. The other two chapters, which are not so large in volume, have the following titles: "The date of Deacon", "A calendar table". In these sections, the writer provides detailed information about the Armenian ancient tomar (calendar).

Keywords: manuscript, collection, memorial, writer, medicine, Matenadaran, the fortress of Shushi, Astapat village, deacon.

Միքայել Աստապատեցու վերաբերյալ հեղինակի թողած մեկ հիշատակարանի՝ նա տեղեկությունները շատ սակավ են: Ըստ Աստապատ գյուղից է (օտար հեղինակների

կողմից աղավաղված տարբերակով ներկայումս կոչվում է Աստաբադ), որը ներկայումս գտնվում է Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Բարեկի շրջանում: Աստապատեցու մշակութային գործունեությունը դրսևորվել էր պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հոգևոր գործունեությանը զուգահեռ, նա ընդօրինակել և անձամբ պատվիրել էր ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը հասել են մեզ: Ուշագրավ են Նախիջևանի շրջանում և Արցախում գրված ձեռագրերը:

Նախիջևանի Աստապատ գյուղում նրա կողմից պատվիրած ձեռագիրը կոչվում է «Բարոզգիրք» [5, էջ 59], որը ներկայումս պահվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ձեռագրատանը:

Նա Արցախում եղել էր տարբեր վանքերի վանահայր, որտեղ էլ գրել էր մի քանի ձեռագրեր: Արցախի տարբեր վայրերում Աստապատեցու գրված ձեռագրերից երեքը ներկայումս պահվում են Հայաստանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում [1; 2; 3]: Դրանք՝ ժամանակագրական առումով հիմնականում վերագրվում են 18-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Միքայել Աստապատեցու ձեռագրական ժառանգությունում՝ իր հետաքրքիր բժշկական նյութերի առկայությամբ աչքի է ընկնում Արցախի Շուշիի բերդում՝ 18-րդ դարի վերջին գրված ձեռագիրը, որը կոչվում է «Ժողովածու»: Ձեռագիրը բովանդակային առումով հիմնականում բաժանվում է երեք գլուխների, որոնցում գետեղված են համապատասխան ենթաբաժիններ: Ձեռագրի ամենամեծ գլուխը համարվում է «**Տոմար բժշկութեան, Բժշկարան**» [1, էջեր 8ա-124բ], որում գրիչը ներկայացնում է Հայաստանի տարբեր շրջաններում (այդ թվում՝ Արցախում) տվյալ ժամանակաշրջանում առկա ժողովրդական բժկության զանազան միջոցներ: Ի դեպ, նշենք, որ այդ միջոցները կիրառվում են նաև այսօր, ժամանակակից բժկագիտության մեջ:

Մյուս երկու գլուխները, որոնք ծավալով այդքան էլ մեծ չեն, կրում են հետևյալ՝ «Թուական Սարկաւագի» [1, էջ 125ա], «Տոմարական աղիւսակ» [1, էջ 127ա] խորագրերը:

Աստապատեցին իր ձեռագիրն անվանում է «**Բժշկարան**», որի մասին նա վկայում է իր կողմից թողած հիշատակարանում. «Բժկարան գիրք արարեալ վաղեմի ժամանակաց իւր այբուբեն գրոցն օրինակ է՝ ձեռամբ Տէր Միքայէլէ Աստապատեցոյ Շուշի բերդն ՍՄԽԱ թուին» [1, էջ 72ա]:

ԶԵՆԱԳԻՐ Հ^ա 7428 – ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ [4, էջ 530]

ՎԱՅՐ Շուշի բերդ, (1791-1792 թթ.): **ԳՐԻՉ**՝ Միքայել Աստապատեցի: **ԹԵՐԹ**՝ 154: **ՆՅՈՒԹ**՝ թուղթ: **ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ**՝ 33,2 X 21,2: **ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**՝ երկսին: **ԳԻՐ**՝ բոլորգիր: **ՏՈՂ**՝ 37- 40: **ԿԱԶՄ**՝ ստվարաթուղթ: **1, 2, 3, 7, 61, 62, 63, 64 , 65բ, 67,68, 69, 70, 71, 77, 124** էջերը - դատարկ: **Հշտկոն. գրչի**՝ էջ 4 ա, 30ա, 72ա, 103ա: **ՎԻՃԱԿԸ**՝ բավարար:

ԳԼՈՒԽ I - «ՏՈՄԱՐ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ, ԲԺՇԿԱՐԱՆ» - Միքայել Աստապատեցին ձեռագրի այս բաժնում հիմնականում առաջարկում է ժողովրդական բժկության բազմաթիվ միջոցներ՝ մարդու տարբեր հիվանդությունների բժկության վերաբերյալ: Օրինակ՝ «**Աչից դեղ խիստ ազնիւ**» [1, էջ 4ա] ենթագլխի տակ Աստապատեցին տարբեր ժողովրդական դեղատոմսերով առաջարկում է աչքի տարբեր հիվանդությունների բուժման ճանապարհներ. հետաքրքիր է քացախաջրով աչքերի բուժման տարբերակը. «...կրակն դիր կարմիր քացախն եւ մաքուր ջրով շաղախի, չորացրու, լուէ եւ բան տուր խիստ օգնտակարէ, Աստծով...» [1, էջ 4ա]: Մեկ այլ բուժման համաձայն՝ դեղատոմսը վերաբերվում է ձկան յուղին և մեղրին, որոնք ևս շատ օգտավետ է. «Աչաց դեղ օգնէ ձգան յուղ եւ մի ջրի ծոր...» [1, էջ 5ա]: «Աչաց դեղն առ նշաղիրն խառնէ ի մեղրն եւ քաշի աչքն, խիստ օգտակարրէ» [1, էջ 5ա]:

Ձեռագրի էջ 13բ-ում գրիչը նկարագրում է թոքացավի առաջացման նախանշանները. «**Խօսկ ի ցաւն որ կոչի թոքացաւ** - սուր հազ լինի, մէկ երեսն կարմիր լինի եւ ջերմանա եւ սարսափի եւ հեւգայ եւ հազ եւ խուխ (խորխ) եւ ծանրութ լինի կուրծքն ապա՝ զի ցաւէ, զի մէջ բոքին ջիլ եւ դամար զի որ ցաւի, զի ցաւն ի մէջ ջլացն հիվանդներուն լինիապա՝ մի մարդն հազայ եւ խուխ էլանէ, սորա բոքոն էլանէ արեանն կարմրագոյն լինի եւ օր քան զօր մարդն մաշի, զխորխսանն որ բոքէն գայ կարմիր եւ խօսրն լինի եւ թուք սեւ ու թանձր լինի, պատեհէ որ այս ցաւիս դարման գարեջուր խմէ ...» [1, էջ 13բ]:

«Վասն որ ստամոքն այտոցւի» [1, էջ 15ա] բաժնում հեղինակն առաջարկում է հետաքրքիր ժողովրդական դեղատոմսեր՝ տաք ջրով լվացումների և հատուկ խոտաբույսերի միջոցով: Նա հավելում է, որ տաք ջուրը մեղմացնում է ստամոքսի ցավերը:

Ձեռագրում հանգամանորեն նկարագրվում են նաև մի քանի այլ հիվանդությունների առաջացման պատճառներն ու առաջարկվում են համապատասխան դեղատոմսեր. «**Վասն լերդացավին**» [1, էջ 17բ], «**Վասն փայծեղն (փայծախ) ցավին**» [1, էջ 24ա], «**Վասն գլխացաւին**» [1, էջ 30ա], «**Աչաց ջուր իջնուլն**

սեւ եւ սպիտակ» [1, էջ 44բ], **«Վասն օձահարի»** [1, էջ 58բ], **«Վասն բերանի խոցերին»** [1, էջ 74ա]:

Հետաքրքիր բնութագրում է տվել սրտի կաթվածի նախանշաններին՝ այն վերնագրելով **«Վասն խաբան ցաւին»**. «որէ խաբանակն, որէ խաֆագանն (կամ խաբան ցաւ) այն է որ սիրտն դրոփէ եւ դողայ եւ կամ նվազի եւ սիրտն կուցալիվասն խաբանակ ասի, զի շուտ խաբանէ գմարդուն» [1, էջ 29ա]: Այնուհետեւ, հերթականությամբ ներկայացնում է սրտի կաթվածի նախանշանների առաջին օգնության միջոցները, ժողովրդական դեղատոմսերի առավելությունները և դրանց օգտակարության ուղղությունները [1, էջեր 29ա-29բ]:

Ձեռագրի էջ 35ա-ում գրիչը նկարագրում է գլխացավի առաջացման հավանական պատճառները և դրա ժողովրդական միջոցներով բուժումը. «Սարա ցաւն որ ասեն զայս ցաւն այն ժամանկն կուհանդիպի, երբ նստած տեղին կանգնած գլուխն շուր գայ, զիօքն այնզի կուկարծէ, սորա պատճառն ստամոքի պուխարէն լինի, այս մէկ պուխար միէ, որ ստամոքին բշտէն եւ տամարին մէջն կուստնեն եւ նա կուզէ ելանեալ, նա ճար չի գտնէ եւ այս պատճառէ գլուխն շուրջ կուգայ եւ աշխարհն մթնի եւ նշան մի այլ կար, որ գլուխն ծանր լինի, եւ բերանն չոր եւ ծարաւն քիչ, իսկ քունն շատ գայ եւ գոյնն ճերմակ» [1, էջ 35ա]:

«Վասն երիկամի ցաւին» - «նշանն այս է որ մարդը ջերմանա եւ մէջքն ցաւիս ծարաւ ընկն եւ այս ցաւիս նշանն մին լինի բազում ի բժշկաց [1, էջ 46ա] Այս հիվանդության առաջացման դեպքում, գրիչը հիվանդին առաջարկում է ուտել հատուկ ապուրներ (որոնց նկարագրությունը մանրակրկիտ ներկայացվում է ձեռագրում) և որոշ մրգեր (հիմնականում՝ տանձ, խնձոր)»:

«Վասն ականջի ցաւերին» - «Ակաջն որ խլանաց, կամ ջուր երբայ մնաց մէջն եւ չի լսէ, առ գլուխ սխտոր ծեծէ, գդալ քացախ եւ գդալ ջուր եւ ապակէ մէջ եփես որ ջուր գնայ, քացախն մնայ, քամէ պարզ ջուրն շիշի մէջ ածէ, մի քանի անգամ կաթացնի, մի քիչ պարկի» [1, էջ 73բ]:

«Վասն ջարդացի» - «զինչ մարդկանց ոսկորն կոտրի կամ ելնի տեղից, զարկելոյ եւ կամ բարձր տեղից ընկնի օգնէ խնձորի ըմպելիքը, դղմօվ ճաշը, մսով ապուրը» [1, էջ 90ա]:

«Օձն որ մարդն խայթէ» - «.... թթու բան լից վրայն, խնձորի տերևն ծեծէ կապէ վրայն նաև ծեծած տերևն խնձորի և ջուրն հան խառնէ գինին և տուր խմէ. օձահարի և այլ գազանհարի շատվարն (խառնուրդ) լաւէ և փորձաց...օձն որ մարդոյ բերանն կշտում չի լաւանայ, բողկն ծեծէ ջուրն խառնէ գափրանն և խմել տուր....» [1, էջ 95ա]:

Գրիչն իր ձեռագրի առաջին գլխի վերջին բաժնում անդրադառնում է նաև մարդկանց այլ

հիվանդությունների բուժման տարբերակներին. «Հապ փորացաւի» [1, էջ 103բ], «Սպեղանիք զանագան կազմեալ, օրինակէ» [1, էջ 107բ], «Հապ հագի» [1, էջ 117բ]:

Ձեռագրի հաջորդ գլխում՝ «Թուական Սարկաւագի» [1, էջ 125ա], գրիչը ներկայացնում է հետաքրքիր տեղեկություններ հին հայկական տոմարի մասին: Ներկայացվում է նաև եկեղեցական մի քանի տոների՝ «Վասն մոլորման Չատկին» [1, էջ 125ա], «Վասն Համբարձման» [1, էջ 125ա], «Վասն տօնի ծննդական» [1, էջ 126 ա] և այլ եկեղեցական ծեսերի խորհուրդների մասին:

Առանձին աղյուսակով ներկայացվել են տարվա ամսանունները [1, էջ 125ա]:

Աղյուսակ ամսանունների

Օգոստոս	Ժա	Նավասարդի
Սեպտեմբեր	Ժ	Հոռի
Հոկտեմբեր	Ժ	Սահմի
Նոյեմբեր	Թ	Տրէ
Դեկտեմբեր	Թ	Քաղոց
Յունուվար	Ը	Արաց
Փետրվար	Է	Մեհեկի
Մարտի	Թ	Արեգի
Ապրիլ	Ը	Ահկի
Մայիս	Ը	Մարերի
Յունիս	Է	Մարգաց
Յուլիս	Է	Հրոտից

Ձեռագրում ուշագրավ է **«Տոմարական լուսնացոյց»-ը**: Այն ներկայացված է մի քանի աղյուսակներով (նաև՝ շրջանաձև [1, էջեր 138բ, 149բ, 153բ-154ա]), որոնցում գրված են տարեթվերը՝ սկսած 1774 թ. մինչև 1912 թ.: Տարեթվերին զուգահեռ նշված են ամիսները՝ ըստ համաստեղությունների (խոյ, ցուլ, երկվորյակ, խեցգետին, առույծ, կույս և այլն) [1, էջեր 127ա-127բ, 153բ-154ա]: Որոշ աղյուսակներում կան հայոց տարեթվերի վերծանություն [1, էջեր 138ա-139ա, 142ա-148ա]:

Առանձին բաժիններով ներկայացվում է որոշ ամիսների և ամսաթվերի բացատրություն՝ «Թվական ամսվա այսպէս արա» [1, էջ 133ա], «Տարէ մուտ ամսվա ազգաց այսպէս արայ Օգոստոսի իբր տարեմուտէ ազգաց....» [1, էջ 133բ], «Եօթներեակ ամսվա ազգաց այսպէս արայ» [1, էջ 133 բ], «Վերադիր ամսվա ազգաց» [1, էջեր 135-136ա] (Լուսնային և արեգակնային տարիների օրերի թվի տարբերությունը):

ՀԻՃԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶԻ - Ձեռագրի տարբեր էջերում գրիչը թողել էր 4 հիշատակարան, որոնցում Աստապատեցին նշում է, որ ձեռագիրը գրվել էր իր ձեռքով և Աստծո օրհնությամբ: Գրիչը նշում է նաև Արցախի Շուշի բերդը՝ որպես

ձեռագրի գրված վայր և թվականը. «Տոմար բժշկության արարեալ վաղեմի իմաստնոց՝ կարգաւ իւր այր ու բենին, աչօցաւէն մինչեւ ֆրանկ գահմէ թուին, ձեռամբ յօգնամեղ Միքայէլ քահանայի Ռ.Մ.Խ. թուին, օգնութեամբ Սր Հոգի Աստուած իմ» [1, էջ 4ա]:

«Այս գիրքս, որէ ըստ Աստուած սամն գոր ոտից մինչեւ գլուխ մարդոցս ինչ կերպ որ ցաւ կար պատճառն եւ դեղն կասէ.... գրեցաւ միծաւ աշխատութեամբ, օգնութեամբ Սր Հոգի Աստծո» [1, էջ 30 ա]:

«Բժկարան գիրք արարեալ վաղեմի ժամանակաց իւր այբուբեն գրոցն օրինակ է՝ ձեռամբ Տէր Միքայէլէ Աստապատեցոյ Ծուշի բերդն ՍՄԽԱ թուին» [1, էջ 72ա]:

«Տէր Միքայէլ ծրոյս յիշեա ՍՄԽԱ թուին Ծուշու բերդս» [1, էջ 103ա]:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ - ձեռագրի կազմ Ե-ում նշվել էր ձեռագրի գրված թվականի վերջանված տարբերակը՝ Ռ.Մ.Խ. – 1791 թ., գրչի անունը՝ Միքայէլ քահանայ, թուղթ՝ նոտրագիր, մեծություն՝ 22 X 34, վիճակը՝ միջակ:

Ձեռագիրը ծաղկված չէ: Միայն էջ 86բ -ում առկա է հրեշտակի փոքր մանրանկար՝ առանց գույների խտության, թռչնագիր՝ էջ 48ա, 74ա, 76բ, 96ա, 109ա, 119ա, զարդագիր՝ էջ 5ա:

Այսպիսով ընդհանրացնելով մեր գիտական ուսումնասիրությունը՝ ընդգծենք, որ Միքայէլ Աստապատեցին 18-րդ դարի վերջերին հոգևոր և գիտական գործունեություն ծավալել էր

Արցախի տարբեր վանքերում ու եկեղեցիներում: Ցավոք, վերջինիս հոգևոր գործունեության մասին առկա են սակավ տեղեկություններ: Որոշ տեղեկություններ հանդիպում ենք նրա կողմից թողնված հիշատակարաններից:

Ավելի ակնառու է նրա ձեռագրական ժառանգությունը: Մեզ հասած ձեռագրերի շարքում հատկանշական է Ծուշիում գրված «Ժողովածու»-ն, որը ներկայումս պահվում է Մատենադարանում: Ձեռագրում տեղ գտած նյութերը կարևոր սկզբնաղբյուր են ժողովրդական բժշկության, ինչպես նաև հին հայկական Տոմարի՝ որոշ ամսաթվերի վերլուծության ուսումնասիրության համար:

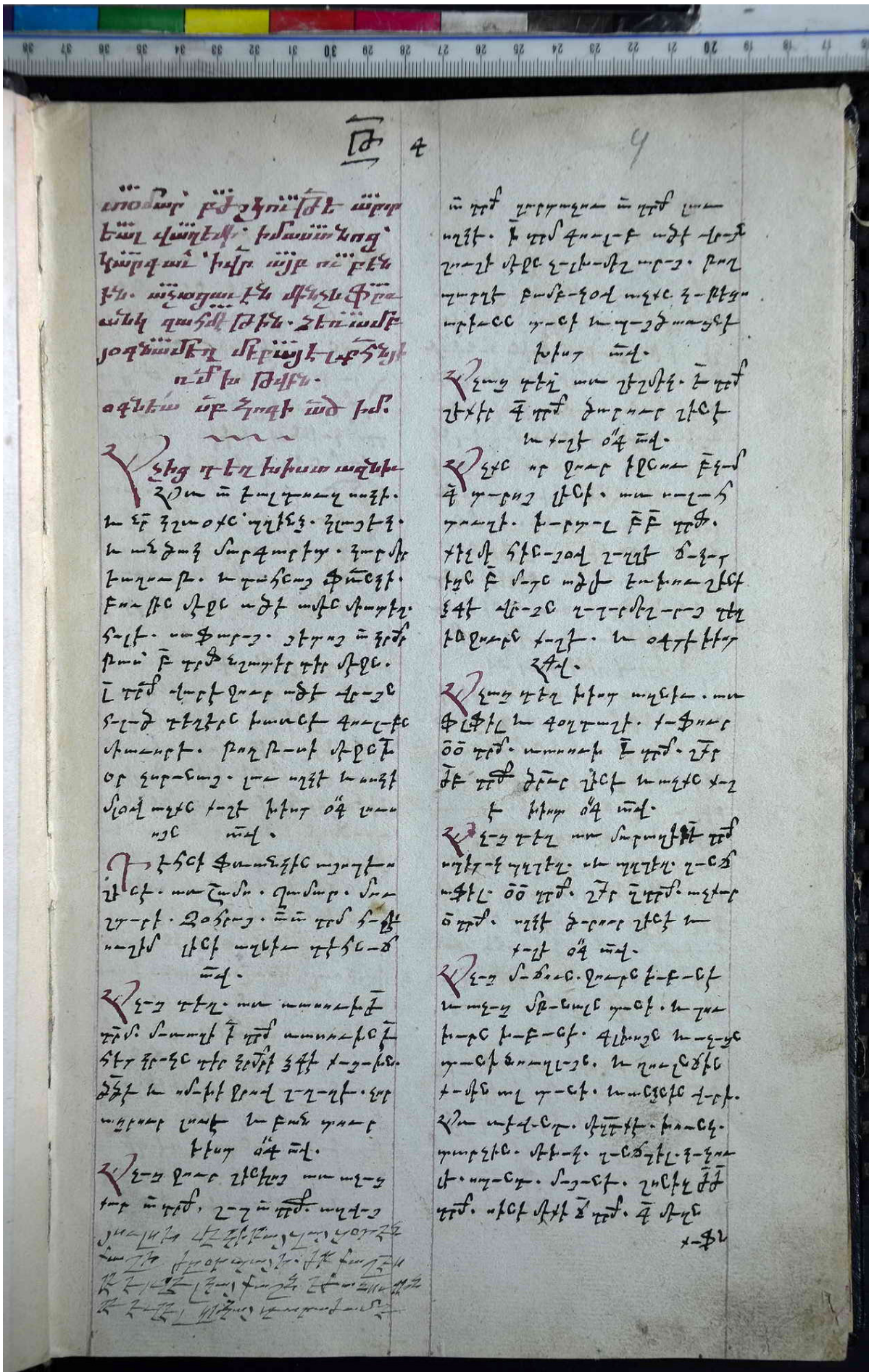
Օգտագործված ձեռագրեր և գրականություն

1. Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. Հ^մ 7428:
2. ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 3044:
3. ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 6234:
4. Յուզակ Ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, Երևան 1970:
5. Էջմիածին, 1952, թ. 4:

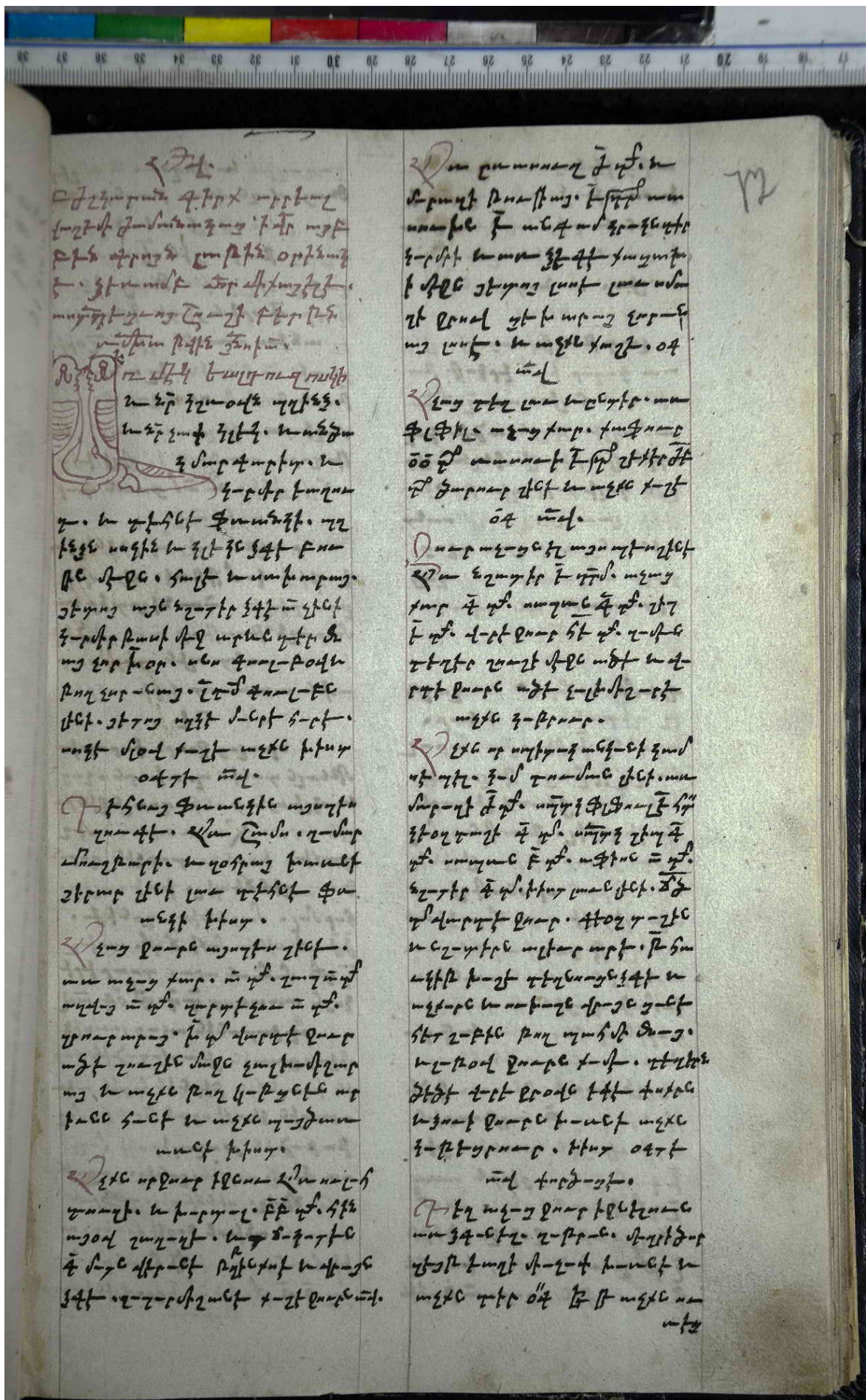
Շժանա/Հանձնվել է՝ 02.02.2023

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.02.2023

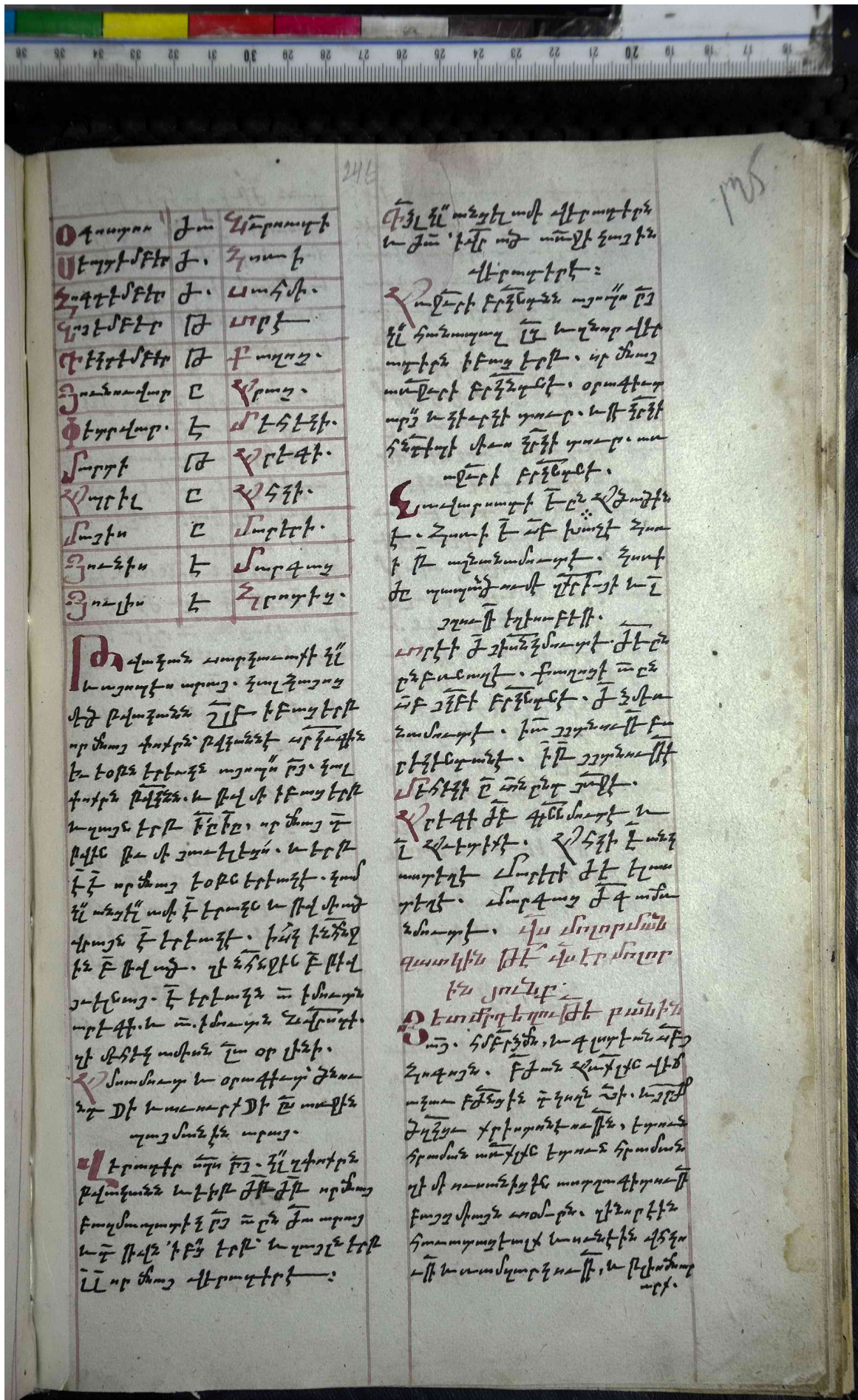
Принята/Ընդունվել է՝ 17.02.2023

Նկ. 1. Միքայել Աստուպատեցու թողած հիշուկարանը – էջ 4ա

Նկ. 2. Միքայել Աստուպատեցու թողած հիշուկարանը – էջ 72 ա

Նկ. 3. Թուսկան Սարկաուզի – էջ 125 ա

